

Єлесін П.В.

Розбудова церковних та парафіяльних книгозбірень в діяльності православного сільського духовенства України (друга половина XIX – початок XX ст.)

Єлесін Петро Володимирович, аспірант кафедри теорії, історії держави та права Кременчуцький національний університет ім. Михайла Остроградського, м. Кременчук, Україна

Анотація. Автором висвітлені особливості культурно-просвітницької діяльності православного духовенства у сфері розбудови церковних та парафіяльних книжкових збірень в українському селі другої половини XIX – початку XX ст. Проаналізовані характерні риси організації книгозбірень, їх комплектації та налагодження зв'язку із читачем. Спеціальну увагу приділено жанровому різноманіттю літератури, яка була доступною сільській громаді для читання в церковних та парафіяльних бібліотеках.

Ключові слова: церковні книгозбірні, парафіяльні бібліотеки, книжковий фонд, церковнопарафіяльна школа, сільське духовенство

Вступ. Українське православне парафіяльне духовенство другої половини XIX – початку XX ст. (а саме: професійно свідоме, відповідальне та інтелігентно налаштована його частина), крім виконання безпосередніх богослужбових обов'язків, виконувало ряд соціальних і просвітницьких функцій, які суттєво впливали на рівень культурного, інтелектуального та освітнього розвитку сільського населення. Одним із важливих напрямків культурно-просвітницької роботи православного кліру на селі було поширення друкованого слова серед парафіяльного населення, що здійснювалося шляхом створення церковних і парафіяльних книгозбірень, подальшої комплектації їх фондів та поширення літератури в народі.

Огляд публікацій. Предметний та науково виважений розгляд суспільно корисних ініціатив православного сільського духовенства другої половини XIX – початку XX ст. розпочався в науковій літературі у пострадянський період, адже, як відомо, офіційна класова ідеологічна доктрина радянського часу не давала вченим змоги вивчати діяльність духовної верстви різнобічно і об'єктивно. Серед сучасних науковців, які цікавляться даною проблематикою й, зокрема, звертають увагу на з'ясування місця та ролі представників православного священства у поширенні друкованого слова в народі, значаться С.О. Гладкий [5], Г.М. Надтока [10], В.С. Перерва [11] та інші. Однак при цьому визначена проблематика до сьогоднішнього дня не стала предметом окремого комплексного наукового опрацювання, а тому потребує спеціального розгляду.

Мета статті полягає у з'ясуванні особливостей культурно-просвітницької роботи православного сільського духовенства України другої половини XIX – початку XX ст., спрямованої на розбудову мережі церковних і парафіяльних книгозбірень задля поширення друкованого слова у середовищі сільської громади.

Матеріали і методи. Джерельна база для вивчення діяльності сільського духовенства на ниві розбудови церковних і парафіяльних книгозбірень впродовж визначеного хронологічного періоду представлена комплексом опублікованих та неопублікованих джерел. Передусім це архівні справи Центрального державного історичного архіву у м. Києві, Державного архіву Київської області, звітна документація вищих посадовців духовного відомства, а також чисельні матеріали дорадянської православної періодики. Ме-

тодологічним базисом дослідження є набір спеціально-історичних і загальнонаукових методів.

Результати. Кращі представники соціально свідомого сільського духовенства з юних років дбали про формування особистих домашніх бібліотек. Не зупиняючись на розгляді особливостей персональних книжкових збірень православного кліру та відсилаючи читачів до іншої нашої публікації, яка присвячена цьому питанню [8], відзначимо, що нерідкими були випадки, коли священник не тримав книг у себе вдома, а піклувався суто про церковну бібліотеку.

Власне, найчастіше саме церковна книгозбірня ставала народною бібліотекою сільської парафії. Показовим є й той факт, що духовенство все активніше звертало увагу на розвиток осередків культури даного типу на селі. За даними 1904 р. фактично кожна сільська церква українських губерній Російської імперії мала власну бібліотеку [12, с. 555]. Напередодні Першої світової війни така ситуація спостерігалася в Подільській, Полтавській, Київській, Харківській та Херсонській губ.; лише у Волинській губ. книгозбірнями була забезпечена кожна з 8-ми парафіяльних церков [10, с. 215]. При цьому, однак, варто мати на увазі, що далеко не кожна бібліотека була в ідеальному стані: багато книжкових збірень включали до свого складу всього по кілька десятків книг. Але існували й такі, що являли собою доволі ґрунтовні зібрання, “собранные любящею рукою добрых пастырей” [12, с. 555].

Характерним прикладом успішної діяльності сільського пастиря з облаштування та організації роботи парафіяльної бібліотеки була церковна бібліотека, відкрита в травні 1891 р. у с. Хотуничі (Городнянський пов. Чернігівської губ.). До 1898 р. книжковий фонд бібліотеки нараховував 340 екземплярів книг і брошур, якими на безкоштовних засадах користувалися понад 230 жителів села віком від 12-ти до 60-ти років (при чому жінки становили не більше 2 % від зазначеної кількості).

Важливими та доволі інформативними для розуміння найбільш характерних особливостей функціонування церковних бібліотек в українському селі другої половини XIX – початку XX ст. є спостереження та роздуми з даного приводу священника с. Хотуничів Н. Архангельського. Згідно них, найвищий рівень читачької активності місцевого населення припадав на зимові місяці та на період великого посту, коли селянин був менше навантажений роботою по господарству. У згаданій бібліотеці, зокрема, протягом зи-

ми – весні 1898 р. щонеділі книги брали в середньому 38 чол., а протягом літа – осені – 12 чол. Що стосується періодичності відвідування бібліотеки, то більшість читачів зверталися за книгами 1 раз на 2 тижні – 1 раз на місяць.

Показовою й водночас корисною для дослідження жанрового спектру бібліотеки с. Хотуничів є статистика тематичних запитів її користувачів. Так, напередодні великих релігійних свят і днів найбільш шанованих в народі святих особливою популярністю користувалися книги, присвячені цим подіям. Приміром, на початку грудня в церковній бібліотеці не залишалося в наявності жодної книги з розповідями про життя Миколая Чудотворця, про свято Різдва тощо. Незмінно затребуваними завжди були книги про життя й діяльність видатних державних осіб. Посилення чи зниження інтересу до інших видань найчастіше залежали від конкретних обставин. Наприклад, серед мешканців зазначеного села популярними були книги, присвячені географії Сибіру (“Описание Енисейской губернии”, “Хозяйство у корейцев в Уссурийском крае”, “Описание Иркутской губернии” та ін.), що пояснюється поширеною серед місцевого населення міграцією до Сибіру з метою розширення своїх земельних володінь. У 1898 р., після того, як місцевому земському лікарю за допомогою одного з провідних на той час наукових методів вдалося попередити в даній місцевості епідемію дифтерії, у сільській громаді значно виріс інтерес до книг з медицини, отож, у місцевій бібліотеці хлібороби активно почали запитувати такі наявні видання, як “О сохранении здоровья” С. Вишневського, “Беседы о повальных болезнях” М. Морозова, “Как останавливать кровь и можно ли ее заговаривать” І. Милотворського, “Подание помощи в несчастных случаях до прибытия врача”, “О признаках и течении более важных заразных болезней” та ін. [1, с. 614-616].

Примітно, що книгозбірні по суті не вимагали надто значних затрат для свого створення та підтримки в подальшому розвитку. Згідно підрахунків публіциста С. Брояковського, на влаштування бібліотеки потребувалося в середньому 20-30 руб., що було цілком підйомною сумою для сільської парафії, якщо до неї залучалися церковні кошти, гроші парафіяльного опікунства і приватні пожертвування [3, с. 42]. Надалі ж річні фінансові вкладення в розвиток книжкового фонду, звичайно за умови їх незмінної регулярності, коливалися в межах 5-10 руб. До того ж, з кінця XIX ст. сільське духовенство, особливо ті його представники, що починали справу “з нуля”, отримало більше можливостей для комплектації сільських бібліотек, оскільки книги, призначені для народного читання, з кожним роком дешевшали. Так, наприклад, 35 томів рекомендованого різножанрового книжкового зібрання “Приходская библиотека” за ред. В. Шемякіна в 1899 р. коштували 10 руб. 95 коп. [6, с. 248-249].

У ряді випадків сільські пастирі облаштовували парафіяльні бібліотеки не при церквах, а в стінах наявних у селі закладів освіти, передусім при церковно-парафіяльних школах, тим більше, що з 1832 р. діяла постанова Священного Синоду (доповнена у 1861 р.), яка зобов’язувала мати при школах церковного відомства визначений перелік книг на допомогу священику.

Уже в середині 1860-х рр. середньостатистичні церковно-парафіяльні бібліотеки нараховували по кілька сотень книг і, крім цього, виписували 1-4 журнали духовного змісту [9, с. 337]. А в Київській єпархії від початку 1870-х рр. кожне благочиння було зобов’язане виписувати не менше 5-ти екземплярів журналу “Воскресное чтение” для церковно-парафіяльних шкіл свого району [15, арк. 2].

Незважаючи на те, що основу книжкового фонду бібліотеки, розміщеної при церковно-парафіяльній школі, в переважній більшості становила навчальна література (на кшталт “Начатков христианского учения”, “Пространного Катехизиса”, “Закона Божьего для русских народных школ” І. Романова), за даними початку 1870-х рр. він вміщував і окремі видання, адресовані не лише школярам чи духовенству, але й широкій читацькій аудиторії православного віросповідання (до таких, зокрема, належали “Церковь Божия или описание православного христианского храма” А. Каптерева, “Обзор истории христианской веры” А. Славина тощо) [16, с. 32-33].

Що являла собою бібліотека церковно-парафіяльної школи у практичному розумінні дозволяє зрозуміти цитата з публікації 1888 р.: “В большинстве случаев библиотек в собственном смысле слова при церковно-приходских школах, можно сказать, не существует, а есть в бедных школах какой-нибудь ящик, в школах побогаче – шкаф, а то и два с книгами и другими учебными пособиями, ибо тут хранятся и аспидные доски и ручные счеты и прочее. Правда, шкаф с книгами – это своего рода библиотека...” [2, с. 12-13]. Проте, для того, щоб утримувати в належному стані й невелику кількість книг бібліотеки церковно-парафіяльної школи (втім, як і церковної книгозбірні), сільським священикам слід було докладати реальні зусилля. Найбільш практичні з них піклування про бібліотеку активно включали до орбіти діяльності церковно-парафіяльних опікунств, при чому мали підчас цілком успішний результат. Приміром, парафіяльне опікунство Покровської церкви с. Копенковатого (Уманський пов. Київської губ.) протягом другої половини 1867 р. – першої половини 1869 р. виділило 15 руб. на ґрунтовний перепліт для 100 книг місцевої церковно-парафіяльної бібліотеки [13, с. 739].

Розміщення бібліотеки при церковно-парафіяльній школі давало змогу вирішити ще одне суттєве питання, напряму пов’язане з практичною організацією процесу читання книг, а саме: проблему приміщення, придатного для колективного та одноосібного читання, адже частина бібліотечного фонду додому не видавалася (наприклад, газети та інші дрібні періодичні видання, рідкісні та дорогі книги). Саме церковно-парафіяльна школа, укомплектована мінімальними меблями (лавками та столами), приміщення якої до того ж стало вільним після занять, була найбільш придатним осередком для розміщення парафіяльної бібліотеки. Цей момент підсилювався й тією обставиною, що церква в зв’язку з кількома причинами була менш пристосованою для розташування в ній книгозбірні: по-перше, фактично абсолютна більшість храмів була холодною й в зимову пору року не опалювалася, відтак рівень температурного комфорту для читачів церковної бібліотеки був значно нижчим у порівнянні з

бібліотекою при церковнопарафіяльній школі (до того ж в неопалюваній церкві книги псувалися швидше); по-друге, з суто релігійних міркувань зайва мегушня, пов'язана з процесом видачі книг, розмовами тощо, для храму була небажаною [4, с. 537].

Отож, розміщення книгозбірні при церковнопарафіяльній школі давало змогу організувати не просто бібліотеку, а бібліотеку-читальню. До речі, у разі, якщо парафіяльна книгозбірня послуговувалася певним приміщенням, сільськими священиками воно використовувалося не лише для налагодження процесу читання, але й для проведення позабогослужбових бесід з парафіянами, в тому числі й обговорення прочитаного [14, с. 367].

Однією з найбільш показових бібліотек-читалень, що діяли при сільських церковнопарафіяльних школах, слід визнати бібліотеку-читальню, відкриту 1907 р. у с. Пішках (Канівський пов. Київської губ.) за ініціативи священика І. Чернав'їна. У статуті даного осередку культури значилося, що імпульсом до його заснування було прагнення надати місцевим жителям можливість безкоштовно читати книги як у приміщенні бібліотеки, так і вдома. Згідно встановлених правил, кожному читачеві додому видавалося не більше однієї книги, яку потрібно було повернути не пізніше, ніж за 2 тижні, а в разі втрати – відшкодувати її вартість. Варто відмітити, що для формування книжкового фонду у своєму розпорядженні бібліотека мала пристойну фінансову основу, адже послуговува-

лася не лише пожертвуваннями І. Чернав'їна, але й асигнуваннями Київського товариства грамотності та місцевого благодійного фонду ім. Ф. Павленкова [7, арк. 9]. Як наслідок книгозбірня містила пристойну кількість друкованих видань, при чому список наявної періодики нараховував більше 10-ти позицій, включно з такими газетами і журналами, як “Русский паломник”, “Воскресный день”, “Кормчий”, “Народное образование”, “Божия нива”, “Вестник трезвости”, “Пахарь”, “Юго-Западный край” тощо [7, арк. 1].

Висновки. Як бачимо, церковні та парафіяльні книжкові зібрання, а також бібліотеки-читальні, засновані носіями духовного сану в українському селі другої половини XIX – початку XX ст., були одним з найбільш доступних засобів культурного просвітництва широких верств населення. Священики, які підходили до справи організації, облаштування і комплектації книгозбірень з позицій професійної відповідальності та громадянської свідомості, досягали помітних результатів у справі прищеплення інтересу до читання не лише в дітей, але й у дорослих. Незважаючи на всі недоліки організації бібліотечної справи, малочисельність книжкового фонду ряду церковних та парафіяльних книгозбірень, недостатню пристосованість їх приміщень, суспільно значущі ініціативи православного духовенства приносили свої позитивні результати, адже поширення друкованого слова у середовищі парафіяльного населення напряму впливало на підняття рівня освіченості сільського люду.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Архангельский Н.О. состоянии Хотуничской церковной библиотеки в 1898 году / Н. Архангельский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1899. – № 18. – С. 612-620.
2. Белков Х. Приходский священник и школа / Х. Белков // Церковно-приходская школа. – 1888. – Март. – С. 3-18.
3. Брояковский С. Приходская библиотека и читальня / С. Брояковский // Руководство для сельских пастырей. – 1903. – № 19. – С. 39-44.
4. Галкин И. К вопросу о церковных библиотеках / И. Галкин // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1906. – № 16. – С. 534-540.
5. Гладкий С. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних єпархій України на початку XX століття / С. Гладкий. – Запоріжжя, 1997. – 50 с.
6. Григоровский Г. Церковная народная библиотека и ее просветительное значение / Г. Григоровский // Прибавление

- к Черниговским епархиальным известиям. – 1899. – № 7. – С. 244-250.
7. Державний архів Київської області, ф. 2, оп. 44, спр. 94.
8. Єлесін П. Бібліотека сільського священика: до питання просвітницької діяльності православного духовенства у другій половині XIX ст. // Шості Богданівські читання: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції / Ред. кол.: В. Масненко, Ю. Присяжнюк, В. Гарнага. – Черкаси: Вертикаль, видавець ПП Кандич С.Г., 2011. – С. 140-143.
9. Извлечение из всеподданнейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1866 год // Киевские епархиальные ведомости. – 1868. – № 8. – Отдел второй. – С. 333-341.
10. Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900 – 1917 років: соціально-релігійний аспект / Г.М. Надтока. – К.: Знання, 1998. – 271 с.

Nadtoka G.M. *Pravoslavna tserkva v Ukraini 1900 – 1917 rokiv: sotsialno-religijny aspekt [The Orthodox Church in Ukraine in 1900 – 1917: the socially-religious aspect]* / G.M. Nadtoka. – K. : Znannya, 1998. – 271 s.

11. Перерва В. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. / В. Перерва. – Біла Церква, 2008. – 672 с.

Pererva V. *Istoriya shkilyntstva v mistah i selah Kyivshchyny XIX – pochatku XX st. [The history of education in the towns and villages of Kiev region at the 19th – the beginning of the 20th centuries]* / V. Pererva. – Bila Tserkva, 2008. – 672 s.

12. Пестряков В. Приходская церковная библиотека / В. Пестряков // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1904. – № 16. – С. 553-559.

Pestryakov V. *Prikhodskaya tserkovnaya biblioteka [Parish church library]* / V. Pestryakov // *Pribavlenie k Chernigovskim eparkhialnym izvestiyam.* – 1904. – № 16. – S. 553-559.

13. Присовский И. Одно из сельских церковно-приходских попечительств / И. Присовский // Киевские епархиальные ведомости. – 1869. – № 22. – Отдел второй. – С. 737-740.

Prisovskiy I. *Odno iz selskih tserkovno-prikhodskikh popечitelstv [One of the rural parish guardianship]* / I. Prisovskiy //

Kievskie eparkhialnye vedomosti. – 1869. – № 22. – Отдел второй. – С. 737-740.

14. С.С. Взгляд сельского пастыря на значение церковно-приходской школы в благоустройстве прихода и образовании паствы / С.С. // Руководство для сельских пастырей. – 1898. – № 16. – С. 361-368.

S.S. *Vzglyad selskogo pastyrya na znachenie tserkovno-prikhodskoy shkoly v blagoustroystve prikhoda i obrazovanii pastvy [A view of the rural priest about parish school value in accomplishment of the parish and popular education]* / S.S. // *Rukovodstvo dlya selskih pastyrey.* – 1898. – № 16. – S. 361-368.

15. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 127, оп. 675, спр. 249.

Tsentrалny derzhavny istorychny arkhiv Ukrainy u m. Kyevi [Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv], f. 127, op. 675, spr. 249.

16. Э-ский И. Новые книги в пособие при начальном преподавании закона Божия / И. Э-ский // Руководство для сельских пастырей. – 1870. – № 18. – С. 32-47.

E-skiy I. *Novye knigi v posobiye pri nachalnom prepodavanii zakona Bozhiya [New books in the manual for the primary teaching of the God's Law]* / I. E-sky // *Rukovodstvo dlya selskih pastyrey.* – 1870. – № 18. – S. 32-47.

Yelesin P.V. Development of the church and parish libraries in activities of the Ukrainian Orthodox rural clergy (the second part of the 19th – the beginning of the 20th centuries)

Abstract. The author highlights peculiarities of cultural and educational activities of Orthodox clergy in the sphere of development of church and parish libraries in Ukrainian villages at the second part of the 19th – the beginning of the 20th centuries. Features of the libraries' organization, process of their equipment, establishing contact with readers are analyzed in this article. The author pays special attention to the variety of literary genres, which were available to rural community in the church and parish libraries.

Keywords: church collections of books, parish libraries, book fund, parish school, rural clergy

Елесин П.В. Развитие церковных и приходских книжных собраний в деятельности православного сельского духовенства Украины (вторая половина XIX – начало XX вв.)

Аннотация. Автором освещены особенности культурно-просветительской деятельности православного духовенства в сфере развития церковных и приходских книжных собраний в украинском селе второй половины XIX – начала XX вв. Проанализированы характерные черты библиотек, их комплектация и налаживания связи с читателем. Специальное внимание уделено жанровому разнообразию литературы, которая была доступной сельскому обществу для чтения в церковных и приходских библиотеках.

Ключевые слова: церковные книжные собрания, приходские библиотеки, книжный фонд, церковно-приходская школа, сельское духовенство